

QARAQALPAQ HÁM TÚRK TILLERİNDE DAWÍSSÍZLAR

Sharbaev Jaras

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Lingvistika: (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15522473>

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq hám túrk tillerindegi dawıssızlar sisteması salıstırmalı analiz qılınadı. Maqalada dawıssızlardıń jasalıw ornı hám usılı, sonday-aq, únli hám únsız dawıssız seslerdiń juplıqları tereń úyreniledi. Eki til arasındaǵı uqsaslıqlar hám ayırmashılıqlar, sonıń menen birge, únli hám únsız dawıssızlar, sonor dawıssızlar hám de únli jubı bolmaǵan dawıssızlardıń ózgeshelikleri jarıtıp berilgen. Qosımsha túrde dawıssızlardıń sóz basında (anlaut), sóz ortasında (inlaut) hám sóz sońında (auslaut) qollanılıwı haqqında da maǵlıwmatlar berilgen. Bul analiz túrkiy tiller fonetikasını boyınsha qaraqalpaq hám túrk tilleriniń fonetikasın bunnan da tereńirek úyreniw ushın tikkeley xızmet etedi.

Gilt sózler: dawıssız sesler, únli, únsız, shawqımlı dawıssızlar, sonor dawıssızlar, anlaut, inlaut, auslaut.

Abstract. This article provides a comparative analysis of the consonant systems in Karakalpak and Turkish languages. It deeply examines the place and manner of articulation of consonants, as well as **voiced and voiceless consonant pairs**. Similarities and differences between the two languages are highlighted, including the characteristics of voiced and voiceless consonants, sonorants, and consonants without voiced counterparts. Additionally, information is provided on the usage of consonants in initial (anlaut), medial (inlaut), and final (auslaut) positions. This analysis directly contributes to a deeper study of the phonetics of Karakalpak and Turkish languages within Turkology.

Key words: consonant phonemes, voiced, voiceless, obstruent consonants, sonorant consonants, anlaut, inlaut, auslaut.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ системы согласных звуков в каракалпакском и турецком языках. В статье глубоко изучаются место и способ артикуляции согласных, а также **пары звонких и глухих согласных**. Раскрываются сходства и различия между двумя языками, включая особенности звонких и глухих согласных, сонорных согласных, а также согласных, не имеющих звонкой пары. Дополнительно представлена информация об использовании согласных в начальной (анлаут), средней (инлаут) и конечной (ауслаут) позициях. Этот анализ напрямую способствует более глубокому изучению фонетики каракалпакского и турецкого языков в рамках тюркологии.

Ключевые слова: согласные фонемы, звонкие, глухие, шумные согласные, сонорные согласные, анлаут, инлаут, ауслаут.

Dawıssızlar kegirdektiń túbinen baslap erinlerge shekemgi aralıqta dawıs jolınıń túrli orınlarında jasaladı. Jasalıw ornı dawıs perdelerinen aldın bolǵan konsonantlar oǵada kem ushıraydı hám bazı tillerde ǵana bar. Dawıs perdelerinen keyin tamaqta, kegirdekte, erinlerge shekem awız boshǵınıń túrli orınlarında konsonantlardıń jasalıw orınları jaylasqan. Konsonantlardıń jasalıwında eń úlken roldi atqaratuǵın aǵza – til. Konsonantlardıń ayırımları onıń túrli háreketleri menen awız boshǵında túrli orınlarǵa jaqınlasıwı hám tiyiwi menen payda boladı.[1; 37/5; 69]

Dawıssız sesler – awız boslıǵında túrli tosqınlıqlarǵa ushırap payda bolatuǵın, quramı tek shawqımnan yaqi dawıs hám shawqımnan turatuǵın sesler. Olardıń aytılwında hawa aǵımı sańlaq arqalı yaqi jarılıw arqalı shıǵadı. Bul hawa aǵımı dawıs shımdılıǵın háreketke keltirip yaqi háreketke keltirmey ótedi. Nátiyjede hártúrli tárepinen bir-birenen parıqlanatuǵın dawıssız sesler payda boladı. Dúnyadaǵı hárbir til ózine say dawıssızlar sistemasına iye. Tildegi dawıssızlar sisteması konsonantizm (*latinsha: consonans – dawıssız ses*) delinedi. Dawıssız sesler sanı tillerde hártúrli. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Undosh_tovushlar]

Dawıssız fonemalardı tómendegi ózgeshelikleri boyınsha bóliw til biliminde dástúrge aylanǵan. Dawıssız seslerdi aytqanda ókpeden shıqqan hawa aǵımı sóylew aǵzalarınıń qanday da bir jerinde tosqınlıqqa ushıraydı. Olar buwın quray almaydı. Qaraqalpaq tilinde dawıssız sesler:

- a) dawıs hám shawqımnıń qatnasıwına qaray;
- b) jasalıw ornına qaray;
- c) jasalıw usılına qaray toparlarǵa bólinedi.

Dawıssız sesler dawıs hám shawqımnıń qatnasınan jasaladı. Usı ózgesheligi boyınsha dawıssız sesler shawqımlılar hám sonorlar bolıp bólinedi.[2; 77-117]

Qaraqalpaq tilinde *b, d, g, ǵ, j, z, v, p, t, k, q, sh, s, f, x, h, m, n, ñ, r, y, w, l, c, ch* sesleri dawıssız seslerdi ańlatadı, olardıń sanı 25ti quraydı. Türk tilinde dawıssızlardıń sanı 21di quraydı, olar tómendegiler: *b, c (dj), ç(ch), d, f, g, ğ (jumsaq ǵ), h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş (sh), t, v, y, z*. Kórinip turǵanıday, qaraqalpaq tilindegi *w, q, ñ, ǵ, x, c* fonemaları ádebiy türk tilinde ushıraspaydı. Biraq ta, ádebiy tilde bul fonemalardıń joq ekenligi awızeki sóylew tilinde olardıń joq degeni emes. Türk tiliniń álipbesine kirgizilmegen, biraq dialektlerde ónimli qollanılatuǵın *q* (*q*), *ǵ* (*ǵ*), *ñ* (*ñ*), *h* (*x*), *w* fonemalarınıń analizi boyınsha kóplegen maǵlıwmatlarda ilimiy ádebiyatlarda ushıratıwǵa boladı. Türk tilindegi *ñ* (*ñ*) foneması Istanbul dialektinen basqa dialektlerde jumsaladı. Sol ushın da bul ses ádebiy tilde qollanılmaydı. Eski jazba ádebiy tilde hám basqa dialektlerde ushırasatuǵın bul ses jeke ayılmaytuǵını ushın da arab álipbesindegi kaf ك *sağır kef* (esitilmeytuǵın kaf) yaqi nun ن *sağır nun* (esitilmeytuǵın nun) atamaları menen ataladı. Házirgi dáwir türk tili fonetikasını boyınsha jazılǵan ádebiyatlarda bolsa bul sestı damak n/sı dep te ataydı. Bul ses transkripciyada [ŋ] belgisi menen kórsetiledi. [1; 44-46]

Türk tilinde dawıssızlardıń bunday usılda bóliwde birqansha talaslı pikirler bar. Biz ilimiy izertlew jumısımızda olardıń tómendegi bóliniw usılın aldıq:

Türk tilinde dawıssızlar

I. Türk tilindegi dawıssızların jasalw ornına qaray bölünwi (Oluşum noktaları bakımından ünsüzler):

a) erinlik dawıssızlar (dudak ünsüzleri): b, p, m.

b) erinlik tıslık dawıssızlar (dış-dudak ünsüzleri): f, v.

s) tıslık dawıssızlar (dış ünsüzleri): d, n, s, t, z.

d) tañlay dawıssızları (damak ünsüzleri): c, ç, g, ğ, j, k, l, r, ş, y.

e) kómekey dawıssız (ğırtlak ünsüzü): h

II. Türk tilinde dawıssızların ünli hám ünsüz bolıp bölünwi (Tonlu olup olmama bakımından ünsüzler):

a) ünli dawıssızlar: b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z;

a) ünsüz dawıssızlar: ç, f, h, k, p, s, ş, t.

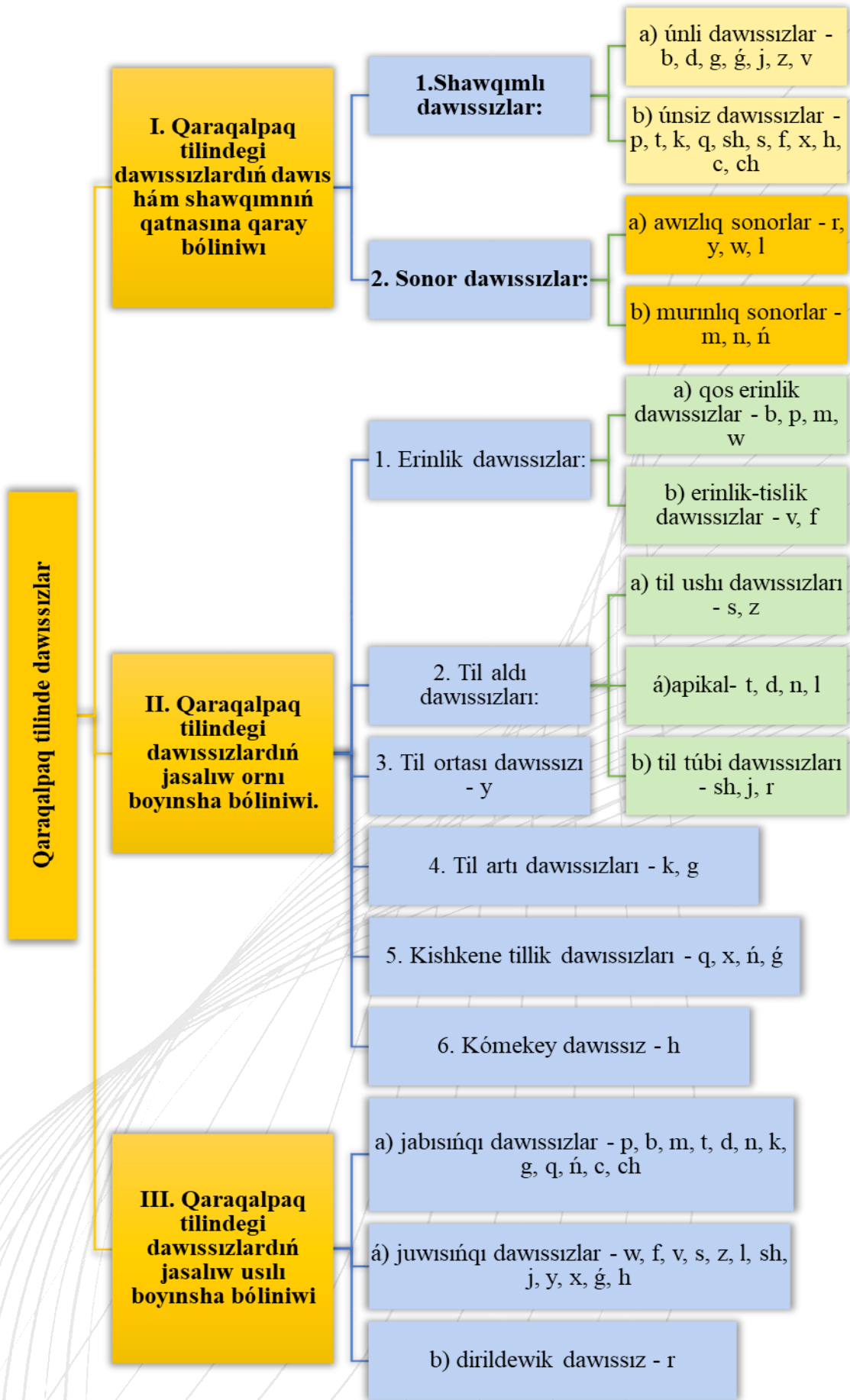
a) sonor dawıssızlar (aktıcı ünsüzler): l, m, n, r, y

III. Türk tilinde jasalw usılı boyınsha dawıssızlar (Sürekli olup olmama bakımından ünsüzler):

1. Juwıstıñqı dawıssızlar (Sürekli ünsüzler):

1. Jabıstıñqı dawıssızlar (Sürekli ünsüzler): b, c, ç, d, g, k, p, t.

a) süykeliwshi dawıssızları (sızıcı ünsüzler): f, ğ, h, j, s, ş, v, z

Óz gezeginde dawıssızlar únli-únsiz bolıp ta bólinedi, únli dawıssızlardıń únsiz jupları boladı, biraq barlıq únli hám únsiz dawıssızlardıń jubı bola bermeydi. Túrkk hám qaraqalpaq tillerinde únli-únsiz bolıp bóliniw boyınsha tómendegi kestege qarańız:

Qaraqalpaq tilinde

Únli	b	d	g	ǵ	z	j	v	únzis dawıssızlar	jubayı joq	l, m, n, n̄, r, w, y
Únsiz	p	t	k	q	s	sh	f	únli dawıssızlar	jubayı joq	h, x, c, ch

Túrkk tilinde

Únli	b	d	ǵ (ǵ)	g	c (dj)	z	j	v	únzis dawıssızlar	jubayı joq	ǵ, y, l, m, n, n̄ (n̄), r
Únsiz	p	t	q (q)	k	ç (ch)	s	ş	f	únli dawıssızlar	jubayı joq	h, ħ (x), w (dialektlerde)

Túrkiy tillerde dawıssızlardıń anlaut, inlaut hám auslaut poziciyasında jumsalıwı jaǵman birdey turaqlılıqqa iye emes. Olar jumsalıwı jaǵman bir dawıslıǵa salıstırǵanda sheklengen boladı. Máselen, qaraqalpaq tilinde sóz basında ulıwma (anlautta) jumsalmaytuǵın seslerge /n̄/ foneması kiredi. Al túrkk tilinde bolsa yumşaq ǵ sesi sóz basında ulıwma jumsalmaydı. [7; 67-69] Qalǵan barlıq sesler sóz basında jumsaladı, biraq olardıń bárshesi de túpkilikli túrkshe sesler emes, olardan j foneması túrkk tilinde, v, f fonemaları qaraqalpaq tilinde basqa tillerden kirgen sózlerde (túrkk tilinde j francuz tilinen, qaraqalpaq tilinde v hám f rus tilinen (házirgi húnde perzent siyaqlı jumsalıp júrgen sózlerdiń túp tiykarı arab tilindegi farzandun sózinen alınǵan) kirgen sózlerde ǵana jumsaladı. Bir tilge basqa bir tilden sózlerdiń kirip keliwi nátiyjesinde tilde qollanıwı júrgen bunday sesler aradan waqıtlar ótiwi menen sol tildiń fonetikalıq ıńǵayına ózgeredi, sonlıqtan da bunday seslerdi «Basqa tillerden ózleskeni ushın olardıń sóz poziciyasında qollanıwı órisin kórsetiw shárt emes» degen pikirde bolıw nadurıs. Seslerdiń anlaut poziciyasına mısalları tómendegi mısallarda berildi:

	Qaraqalpaq tilinde	Túrkk tilinde
b, p	bala, balıq, pal, pul	ben «men», benzemek «uqsaw», pencere «ayna», polat «polat».
d, t	dala, dawıl, tar, tor	delikanlı «jas jigit», dönmek «aylanıw», tutmak «tutıw», tanımak «tanıw»
j, c (dj)	jas, joldas	jandarma «francuzsha: ıb», cevap «juwap»
g, ǵ	ǵúl, gilem, gaz, ǵaz, ǵalle, ǵarǵıs	ǵüneş «quyash», ǵülmek «küliw». ǵ sesi sóz basında jumsalmaydı.
q, q (q), k	qol, qoy, kel, ket	qardeş «tuwsqan», qurt «qasqır» (ayırım dialktlerde, ónimsiz qollanıladı), kırk «qırq», kurt «qasqır»
sh, ş	shaqa, sham	şaka «»,
m, n	may, mol, nan	nene «áje, ene», mavi «kók»,
v, f	(rus tilinen kirgen sózlerde) vaza, fosfor	var «bar», ver «ber», fırsat «máhál, waqıt»

s, z	seziw, sóylew, zamarıq	sözlük «sözlik», zannetmek «gumanlanıw»
x, h , ħ (x), h	xabar, xalıq hárrre, hárem, húrmet	ħabar (haber) «xabar», ħalat «arqan», ħoroz "qoraz". (ádebiy tilde joq, biraq dialektlerde jumsaladı. ádebiy tilde bul fonemanıń ornına h qollanıladı.)
l	lala, lárzem	limon «limon», lale «lala» (sóz basında basqa tillerden kirgen sózlerde jumsaladı).
r	reń, ruwx	rahat «ráhát, erkin», renk «reń», rüya «tús»
y	yarım, yaqshı	yemek «taǵam», yıldız «juldız»
ch, ç	chemodan, chex	çay «chay», çarşamba «sárshembi»
c (ts)	cex, cirkul	türk tilinde bul ses joq

Dawıssızlardıń inlautta jumsalıwı. Til biliminde inlaut poziciya sózdiń fonetikalıq yaqı fonologiyalıq dúzilisindegi orta, yaǵnıy baslawısh hám aqırǵı poziciyalardıń ortasında jaylasqan orındı bildiredi. Bul poziciya anlaut (sóz basında) hám auslaut (sóz aqırında) poziciyalardan pariq qıladı. Fonemalardıń sózdiń qaysı poziciyada jaylasıwı, olardıń qanday aytılwı, qanday ózgerislerge ushırawı hám fonotaktikalıq (fonemalardıń birge keliw qaǵıydaları) shekleniwlerge iye bolıwı kózqarasınan úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Inlaut poziciya kóbinese anlaut hám auslautqa salıstırǵanda fonologiyalıq tárepten kemirek sheklengen boladı. Yaǵnıy, bul poziciyada kóbirek túrli fonemalar ushırasıwı múmkin hám sóz bası yaqı aqırına sáykes bolǵan bazı qatań qaǵıydalar bul orında ámel qılmawı da múmkin. Sonday-aq inlaut poziciyası assimilyaciya sıyaqlı seslik ózgerisler payda bolatuǵın keń tarqalǵan ortalıq esaplanadı. Tildegi fonologiyalıq sistemanı hám onıń qanday islewin túsiniw ushın fonemalardıń anlaut, inlaut, auslauttaǵı xarakterin úyreniw áhmiyetli.

Qaraqalpaq hám türk tillerindegi dawıssız fonemalardıń inlautta jumsalıwı anlaut hám auslaut poziciyaǵa salıstırǵande sheklewlersiz, hám bul poziciyada derlik bul eki tildegi barlıq seslerdiń jumsalıw jaǵdayların baqlawǵa boladı. Bul boyınsha tómendegi mısallarıǵa qarańız:

	Qaraqalpaq tilinde	Türk tilinde
b, p	sabaq, sabır, jábir, qaplama, qapı, topıraq	kaba «qopal», çorba «sorpa», biber «burısh», toprak «topıraq», yaprak «barg», süpürge «sipse»
d, t	ádet, kúndelik, qattı, tatlı	adım «adım», maden «kán», cadde «kóshe» kurtarmak «qutqarıw», mutfak «asxana», çanta «sumka»
j, c (dj)	góje, ajıratıw	akıcı «aǵıwshı», amca «dayı», pencere «ayna» ajanda «kúndelik», müjde «jaqsı xabar»
g, ğ, ğ (yumuşak ğ)	kógis, sógis, aǵıw, qaǵıw, ğarǵıs	bilgi «bilim», sevgi «muxabbat», bilge «danıshpan» aǵlamak «jılaw», öğretmen «muǵallım», yaǵmur «jawın»
q, k (q), k	jaqsı, shaqqan, sheklew, jeke	okul «mektep», sokak «kóshe», baklava «paxlava»
sh, ş	patsha, ğoshshaq, qushaq	şaşırmak «hayran qalıw», aşçı «aspaz», düşman

		«dushpan»
m, n, ñ, ñ	arman, namis, qamis, ana, xana, mañlay	elma «alma», kemer «qayıs», zaman «waqıt, máhál» anne «ana», insan «insan», deniz «teñiz» açmañ «ashpañ», biñ «mıñ»
v, f	avtomobil, server, kvazema, kofe	dövmek «tebiw», sevmek «jaqsı kóriw», telefon «telefon», kafa «gelle», lafçı «kóp sóyleytuğın adam»
s, z	qawsırma, qasıq, kózáynek,	masa «stol», kasaba «qalasha», istasyon «stanciya» gözlük «kóz áynek», kaza «hádiyse», ezber «joldas»
x, h, ħ (x)	paxta, taxta, qáhár, báhár	bahar «báhár», kahve «kofe», lahana «kapusta», çahmaħ «shaqmaq», çıħarmak «shıgırıw»
l	jalpaq, qalpaq, qolqap	elma «alma», kalem «qálem», yolcu «jolawshı»
r	hárre, qarıs	araba «mashina», kiraz «shabdál», merhaba «sálem»
y	aylanıw, haywan	ayak «ayaq», boya «boyaw», zeytin «zaytun»
ch, ç	-	bahçe «bağ», böcek «jánlik», geçmek «keship ótiw»
c (ts)	klassifikaciya, akaciya	türk tilinde joq

Dawıssızlardıń auslaut poziciyada jumsalıwı. Joqarıda aytılganıday, dawıssız fonemalardıń sóz basında, sóz ortasında hám sóz sońında jumsalıwı bir qıylı emes, ásirese sóz sońında jumsalıwı jağınan olar sheklengen. Máselen, qaraqalpaq hám türk tillerinde sóz sońında (auslautta) túpkilikli sózlerde únli dawıssız b, c (dj), d (türk tilinde), g, ğ (türk tilinde) fonemaları jumsalmaydı, olardıń ornına únsiz dawıssızlar bolğan jupları p, t, k, q fonemaları jumsaladı. Qaraqalpaq tilindegi b foneması túpkilikli sózlerde jumsalmaydı, biraq *arab, klub, shtab* siyaqlı ózlestirme sózlerde jumsalğanı menen p bolıp aytıladı da, seslik ózgesheligi esapqa alınbay, jazıwda b saqlanıp jazıladı. Dál sonday g foneması da sóz sońında tek ğana ózlestirme sózler bolğan geolog, pedagog siyaqlı sózlerde jumsaladı, túpkilikli sózlerde jumsalmaydı. [2; 96]

Türk tilinde sóz sońında ushıramaytuğın seslerdiń ózgesheligi haqqında Muharrem Ergin «Sóz sońında ushıramaytuğın g foneması eski türk tilinde, basqa dialektlerde, batis türkshesinde dáslepki dáwirlerde hám búgingi bazı dialektlerde sóz hám buwın aqırında ushırağan. Ayırım dialektlerde hám Istanbul dialektinde bolsa bul g foneması únsizlenip k ğa aylanğan (öksüz sózindegi ög > ök) yaki ğ (yağny y) hám v sesine ózgergen: *ögmek > öğmek, övmek; dögmek > döğmek, dövmek; beg > bey; egmek > eğmek*, al d foneması da eski türk tilinde ayırım buwın hám sózler aqırında jumsalğan: *öd «zaman», ked «júdá, kóp»*. Biraq, batis türkshesinde bul d foneması y fonemasına almasqan *ked > key, kodmak > koymak*. mısallarındağı siyaqlı» [1; 44-46] degen pikirdi bildiredi. Búgingi türk tilinde sóz sońında ayırım máni ayırıwshılıq xızmette jumsalatıuğın sońı d fonemasına tamamlanğan sózler bar bolsa da (ad – adamnıń atı, ismi) türk til biliminde bul sestı sóz sońında (auslautta) jumsalıwı boyınsha keltirilgen qağıydalarda kirgizilmeydi hám bul máseleleniń baslı sebebi ad sózindegi d foneması ayıtılıwı jağınan t fonemasına almasıw aytıladı, al d tek ğanan haywan atamasın bildiriwshi at sózinen adamnıń atın bildiriwshi ad sózin mánilik jaqtan ayırıp kórsetiw ushın ğana. Al, qaraqalpaq tilinde d

foneması sözdüň barlıq orınlarında jumsaladı. Sonday-aq, joqarıdağı sıyaqlı mánini ayırıw maqsetinde (adam hám haywan atamasın bildiretuğın at/ad sózi) qollanılmaydı. Türk tiliniň bay dialektlerinde bolsa bul qağıydalar jáne de hár túrlilikke iye bolıp, ádebiy tilde ushıramaytuğın ayırım dawıssızlar da áyne auslaut poziciyada baqlanıwı múmkin. Bul boyınsha tómendegi misallargá qarańız:

	Qaraqalpaq tilinde	Türk tilinde
p	qolqap, talap	kitap «kitap», çorap «paypaq», dolap «shkaf»
d, t	yad, shad, abad, úmit, millet	umut «úmit», millet «millet»
j	garaj, montaj	baraj «shel», garaj «garaj», montaj «montaj»
ğ, ğ (yumuşak ğ)	bağ, shağ	dağ «taw», bağ «bağ», sağ «saw, shep»
q, k (q), k	qulaq, ayaq, tabaq, erkek, júrek, kúrek	sokak «kóshe», yüksek «biyik, úlken», dilek «tilek» yok «yaq»
sh, ş	shash, shesh, kesh	kuş «qus», baş «bas», ateş «ot, jalın»
m, n, n̄, ñ (ñ)	kem, jem, som nan, xan, qan tań, ań	cam «ayna», adım «adım» gün «kún», can «jan», insan «insan» açmañ «ashpañ», biñ «miñ»,
v, f	aktiv, flektiv, shkaf	ev «úy», sınav «sınaw», görev «wazıypa» tarif «táriyp», keyif «keyip»
s, z	ses, kes, tes, tos, az, saz, qaz, jaz	ses «ses», kas «qıyın», pas «zeñ» göz «kóz», hiz «tezlik», toz «shañ»
x, h, h̄ (x)	ruwx, pax, pah (tańlaq)	ortalıh «ortalıq», çahmağ «shaqmaq», ruh «ruh», sabah «ertalab»
l	til, kúl, jul	dil «til», göl «kól», yel «samal»
r	bar, ber, bur	var «bar», yer «jer», bir «bir»
y	bay, biy, kúy	çay «chay», bey «biy»
ch, ç	-	borç «qarız», harç «ğärejet», genç «yosh»
w	aw, saw, taw	

REFERENCES

1. Muharrem Ergin "Türk Dil Bilgisi" Istanbul – 2009.
2. A.Dáwletov. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis – 2005.
3. https://uz.wikipedia.org/wiki/Undosh_tovushlar
4. Севортян Э. В. Фонетика турецкого литературного языка. С. 46.
5. V. Coşkun Standart türkçedeki ünsüzlerin akustik özellikleri
6. Akca H. Türkiye Türkçesinin yaşayan ağızlarının fonetik ve fonolojik özellikleri. Kemaloğlu YK, Kasapoğlu Çengel H, Mengü G, editörler. Odyolojide Konuşmanın Fonetik (Sesbilgisel) ve Fonolojik (Sesbilimsel) Özelliklerinin Önemi: Türkçe Örneği. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2022. p.18-29
7. М. Э. Дубровина, А. С. Сулейманова Фонетика и орфоэпия современного турецкого языка Вводный курс. (67-69-betler)